

BADIIY MATNDA TINISH BELGILARINING ESTETIK VA EKSPRESSIV IMKONIYATLARI (INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MATERIALI ASOSIDA)

Nafisa Qarayeva

*Xalqaro innovatsion universiteti Xorijiy filologiya
kafedrası professor o‘qituvchisi*

Annotatsiya. *Ushbu tezis ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida qo‘llanuvchi tinish belgilarining estetik va ekspressiv vazifalarini qiyosiy aspektida yoritishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda punktuatsiya vositalari sof grammatik me‘yor doirasidan chiqarilib, ularning lingvopoetik, stilistik va psixopragmatik salohiyati tahlil qilinadi. Tinish belgilarining badiiy nutqda ritm, ohang, pauza, psixologik to‘xtash va dramatism yaratishdagi ishtiroki Mark Tven hamda Abdulla Qodiriy asarlari misolida ochib beriladi. Xususan, nuqta, ko‘p nuqta, tire, vergul, so‘roq va undov belgilarining muallif niyati va qahramon ruhiy holatini ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Ingliz va o‘zbek punktuatsion tizimlaridagi tipologik o‘xshashlik va milliy-madaniy farqli jihatlar aniqlanib, tinish belgilarining mualliflik uslubi va badiiy tafakkur shakllanishidagi roli asoslanadi. Tezis natijalari matn lingvistikasi, qiyosiy adabiyotshunoslik va tarjima nazariyasi sohalari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *puntuatsiya, tinish belgilari, badiiy matn, lingvopoetika, ekspressivlik, estetik funksiya, stilistika, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o‘zbek tili, muallif individual uslubi, psixopragmatika.*

KIRISH. Tinish belgilari yozma nutqning “sokin ijrochisi”dir. Ular so‘zlar kabi ovozga ega bo‘lmasa-da, matnning nafas olish ritmini, qahramonning ichki dunyosini va muallifning o‘quvchiga qaratgan nozik ishorasini belgilaydi. An‘anaviy grammatika tinish belgilariga faqat sintaktik qurilma – gap chegaralarini ajratuvchi vosita sifatida qaragan bo‘lsa, zamonaviy lingvopoetika ularni “estetik ob‘yekt” va “ekspressiv vosita” darajasiga ko‘taradi .

Mazkur tezis ingliz va o‘zbek badiiy matnlarida qo‘llanuvchi tinish belgilarining estetik va ekspressiv imkoniyatlarini qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Ishning asosiy maqsadi – punktuatsiya vositalarini sof grammatik qolipdan chiqarib, ularni milliy tafakkur, mualliflik uslubi va psixologik ekspressiya prizmasi orqali o‘rganishdir. Tadqiqotning nazariy asosini ingliz yozuvchisi Brian Shawverning “The Language of Fiction: A Writer’s Stylebook” nomli elektron nashri hamda o‘zbek ensiklopedik manbalari va Fitratning “Adabiyot qoidalari” asari tashkil etadi .

1. TINISH BELGILARI: GRAMMATIKADAN ESTETIKAGA

1.1. Brian Shawver va badiiy punktuatsiya falsafasi

Brian Shawver o‘zining yozuvchilar uchun mo‘ljallangan qo‘llanmasida tinish belgilariga “bobolarimizning uslubiy kitobi” darajasidan farqli yondashadi. Uning fikricha, grammatika va punktuatsiya qoidalari badiiy matnda “ijodiy tanlov” obyektiga aylanishi.

kerak. Shawver asarining alohida qismi (“Nuances of Punctuation”) bevosita tire, qavs, undov belgisi va vergullarning nozik uslubiy imkoniyatlariga bag‘ishlangan . Shawver ta’kidlashicha, badiiy matnda:

- “Fragment” va “komma splices” (vergul bilan ajratilgan mustaqil gaplar) – sof grammatik xato emas, balki ong oqimi yoki shoshqin nutqni ifodalovchi vosita;

- “Tire” – fikrning to‘satdan uzilishi yoki keskin burilish ramzi;

- “Qavs” – muallifning “pichirlab” aytgan so‘zi, sahna ortidagi izoh;

- “Undov belgisi” – hayajon darajasi, ba‘zan esa kinoya ko‘rsatkichi.

Bu yondashuv ingliz va o‘zbek adabiyotidagi mualliflik punktuatsiyasini o‘rganish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

1.2. O‘zbek punktuatsiyasining nazariy asoslari: Ensiklopediya va Fitrat

O‘zbek tilshunosligida tinish belgilari nafaqat grammatik vosita, balki “psixologik holat va subyektiv munosabat ifodachisi” sifatida talqin etiladi. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasining “Tinish belgilari” maqolasida qayd etilishicha, punktuatsiya vositalari “harflar va raqamlar bilan ifodalab bo‘lmaydigan turlicha fikriy munosabatlar va psixologik holatlarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega” .

Maqolada tinish belgilari ikki asosiy vazifaviy guruhga ajratiladi:

1. Chegaralovchi belgilar (qavs, qo‘sh tirnoq, juft vergul, juft tire) – muallif munosabati ifodalgan tuzilma chegarasini belgilaydi;

2. Ajratuvchi belgilar (nuqta, so‘roq/undov belgilari, vergul, ko‘p nuqta) – nutqning bo‘linishini va emotsional ohangni ko‘rsatadi .

Fitratning “Adabiyot qoidolari” asarida esa she‘riy nutqda tinish belgilariga munosabat alohida o‘rin tutadi. Fitrat she‘rni “fikrning his-tuyg‘uga qorishiq ifodasi” deb ta’riflab, unda grammatik qoliplardan chiqish, shakliy erkinlik zarurligini uqtiradi. Bu qarashlar zamonaviy o‘zbek she‘riyatida qofiyasiz va tinish belgilarisiz yozilgan she‘rlar (“oq she‘r”, “sochma she‘r”, “nasriy she‘r”) paydo bo‘lishiga nazariy zamin yaratgan.

2. QIYOSIY TAHLIL: MARK TVEN VA ABDULLA QODIRIY

Qiyosiy tahlil uchun ingliz adabiyotidan Mark Tvenning “Tom Soyerning sarguzashtlari”, o‘zbek adabiyotidan esa Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romani tanlandi. Bu ikki asar o‘z davrining yetakchi realistik romanlari bo‘lib, mualliflarning punktuatsion uslubi o‘rtasida keskin farq mavjud .

2.1. Mark Tven: tezkorlik va spontanlik

Tven punktuatsiyasi dialog va harakatga xizmat qiladi. Uning uslubida:

- Tire – qahramon nutqining keskin uzilishi, fikrning tugallanmasligi (“He was going to say something — but stopped”);

- Undov belgisi – hayajon, qo‘rquv, buyruq (“Run, Huck, run!”);

- Fragmentli gaplar – so‘zlashuv nutqining tabiiy aksi.

Tven punktuatsiyasi oral nutq illuziyasini yaratadi. O‘quvchi matnni “ichki ovoz” bilan emas, balki sahnalashtirilgan dialog ishtirokchisidek qabul qiladi.

2.2. Abdulla Qodiriy: sukut va ichki kechinma

Abdulla Qodiriy punktuatsiyasi liyrizm va ruhiyat tasviriga yo'naltirilgan. Unda:

- Ko'p nuqta (...) – o'zbek punktuatsiyasining eng ekspressiv belgisi. Qodiriy qahramonlari (ayniqsa, Otabek va Kumush) ko'p gapiradi, lekin eng muhim kechinmalarini ko'p nuqta orqali ifodalaydi. Bu sharqona "sukut madaniyati"ning yozma ifodasidir;

- "Vergul va tire" – sintaktik vosita emas, balki ikkilanish, mulohaza, hissiy to'liqlanish belgisi.

Qodiriy punktuatsiyasi o'quvchini "ichki monolog" va "tafakkur" jarayoniga tortadi. So'zlar ortidagi sukutni eshittirishga intiladi.

2.3. Madaniy kodlar: individualizm va kollektivizm

Tahlil shuni ko'rsatadiki, Tven va Qodiriy punktuatsiyasi shunchaki shaxsiy uslub emas, balki madaniy tafakkur mahsulidir:

- Ingliz (amerikan) modeli: Individualizm, ochiqlik, emotsional ekspressivlik. Punktuatsiya hissiyotni tashqariga otish vositasidir.

- O'zbek modeli: Kollektivizm, kamtarlik, emotsional tiyilganlik. Punktuatsiya hissiyotni ichkariga yashirish, nozik ishoralar orqali yetkazish vositasidir.

3. ALOHIDA TINISH BELGILARINING ESTETIK IMKONIYATLARI

3.1. Ko'p nuqta (...) – ikki tilda, ikki ovoz

Ko'p nuqta har ikki tilda ham "so'zsizlik"ni ifodalaydi, biroq bu so'zsizlikning tabiati farqlanadi:

- Ingliz tilida: Ko'p nuqta – noaniqlik, gumon, taajjub, yoki yakunlangan umid. ("I loved her... but it's too late."). Bu yerda nuqtalar "aytib bo'ldim, ammo kech" ma'nosini kuchaytiradi.

- O'zbek tilida: Ko'p nuqta – ichki chekinish, hurmat, or-nomus, aytolmaslik. ("Men... sizni sevgan edim... lekin kech..."). Bu yerda nuqtalar so'zning o'zidan kuchliroq ma'no yuklaydi. Gap tugamaydi, chunki tuyg'u tugamagan.

3.2. Undov belgisi (!) va tire (—)

Undov belgisi:

- Ingliz badiiy nutqida tez-tez uchraydi, ba'zan esa undan ortiqcha foydalanish F.S.Fitsjerald ta'biri bilan "o'z hazilingizga o'zingiz kulish" deya tanqid qilinadi.

- O'zbek matnida undov belgisi kamtarona qo'llanadi. Undan ko'pincha buyruq yoki qattiq hayajon holatlaridagina foydalaniladi.

Tire:

- Ingliz tilida dialogda fikr uzilishini bildirsa, o'zbek tilida u ko'pincha o'y-hayol jarayonidagi to'xtashni ifodalaydi.

3.3. Qo'shtirnoq (" ") – kinoya va masofa

- Ingliz matnida qo'shtirnoq ochiq kinoya, istehzo, soxtalik belgisi ("He's a real 'hero'").

- O'zbek matnida qo'shtirnoq orqali kinoya ifodasi mavjud, ammo bu ko'proq muloyim istehzo yoki "aybdor" so'zlarni oqlash shaklida namoyon bo'ladi.

4. SHAXSIY USLUB VA MUALLIFLIK PUNKTUATSIYASI

Adabiyotshunoslikda tinish belgilaridan foydalanish shaxsiy uslubning muhim ko'rsatkichidir. Ingliz adabiyotida Virjiniya Vulf (ong oqimi, ko'p nuqta va nuqtali vergulga boy uslub) va Uilyam Folkner (uzun, punktuatsiyasiz periodlar) mualliflik punktuatsiyasining yorqin namunalari. O'zbek adabiyotida esa Hamid Ismoilov zamonaviy nasrida tire va ko'p nuqtalarning noodatiy kombinatsiyasi, Erkin Vohidov she'riyatida esa ritm va ohangni belgilovchi, ba'zan butunlay tark etilgan tinish belgilari kuzatiladi. Fitrat ta'biri bilan, "she'r grammatik qoidalar iskanjasida qolmasligi kerak".

XULOSA. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, tinish belgilari badiiy matnda nafaqat sintaktik vosita, balki mustaqil estetik obyekt va ekspressiv vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy punktuatsiyani qiyosiy o'rganish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Umumiy asos: Har ikki tilda ham tinish belgilari (ayniqsa, tire, ko'p nuqta, undov belgisi) emotsional holat, psixologik to'xtash va muallif munosabatini ifodalashda ishtirok etadi.

2. Farqli jihatlar: Ingliz punktuatsiyasi spontanlik, harakat, ochiq emotsiyani ifodalashga xizmat qilsa, o'zbek punktuatsiyasi ichki kechinma, sukut, tiyilganlik kabi sharqona estetik kategoriyalarni aks ettiradi.

3. Nazariy asos: Brian Shawverning "The Language of Fiction" elektron nashri ingliz punktuatsiyasining uslubiy imkoniyatlarini tahlil qilishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. O'zbek punktuatsiyasi nazariyasi esa O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi va Fitrat asarlariga tayanadi.

4. Amaliy ahamiyat: Mazkur tahlil tarjimonlar va qiyosiy adabiyotshunoslar uchun ikki til badiiy tafakkuri o'rtasidagi nozik farqlarni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjima jarayonida "ko'p nuqta" ortidagi milliylikni saqlab qolish yoki ingliz kinoyasining o'zbekcha muqobilini topish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Tinish belgisi – jimjitlikdagi ovozdir. Bu ovozni eshitish, uni talqin qilish va ikki til o'rtasida "tinglovchi" vazifasini bajarish filologning eng nozik vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shawver, B. (2013). "The Language of Fiction: A Writer's Stylebook". Hanover: University Press of New England. (Elektron nashr: EBSCOhost, Proquest E-book Central).

2. "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi". (2000-2005). "Tinish belgilari" maqolasi. Toshkent. [Qomus.INFO elektron nashr].

3. Fitrat, A. (1996). "Adabiyot qoidalar". Toshkent.

4. Turdaliyev, X. (2025). "Punctuation Marks as Stylistic and Syntactic Devices in English And Uzbek Literary Texts". "American Journal of Philological Sciences".

5. Islomova, L. (2025). "The Aesthetic and Emotional-Expressive Characteristics of Punctuation". "Kokan SPI. Journal of Scientific Reporting".

6. "Turkologik tadqiqotlar". "Tinish belgilari tarixi va ularning yozma matnlarda qo'llanilish xususiyatlari". SamDU. .

